

САША РАДОЈЧИЋ

ЦРНЕ СВЕСКЕ

*Што је човек мисаонији,
утолико је већа могућност заблуде*

Мартин Хајдегер

Одавно се није догодило да једна филозофска књига не само привуче пажњу *шире* јавности, обично не баш много заинтересоване за филозофе и њихове тешко разумљиве текстове, него и да изазове праве потресе бар у једном делу *ситручне* јавности, као што је то недавно био случај са Хајдегеровим *Црним свескама*.¹ О томе какве су то свеске и зашто су црне, шта у њима између осталог пише и чиме су узбуркале јавност, овдашњи читалац је могао да се обавести преко интернета, па чак и у домаћој дневној и недељној штампи, где су преношени чланци из листова са немачког и енглеског говорног подручја. Готово да се само по себи разуме да су се ти чланци окретали оним аспектима који од *Црних свезака* чине сензационалистички „случај” или чак скандал, у сваком случају медијски атрактивну тему – реч је о Хајдегеровом националсоцијализму и (посебно) антисемитизму. Од данашњих све бржих медија се и не може очекивати више од хитрог одговора на догађај, што се заправо најчешће своди на гребање по површини и извлачење онога што је на њој најочљивије. У међувремену се расправа ипак преселила из журналистичког у академски простор.²

¹ Martin Heidegger, *Gesamtausgabe, IV. Abteilung: Hinweise und Aufzeichnungen*; Band 94 (2014): Überlegungen II–VI (Schwarze Hefte 1931–1938); Band 95 (2014): Überlegungen VII–XI (Schwarze Hefte 1938/39); Band 96 (2014): Überlegungen XII–XV (Schwarze Hefte 1939–1941); Band 97 (2015): Anmerkungen I–V (Schwarze Hefte 1942–1948); hrsg. Peter Trawny; Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

² Користан преглед првих реакција даје Andrzej Serafin, „A Reception History of the Black Notebooks”, *Gatherings: The Heidegger Circle Annual* 5 (2015),

Мартин Хајдегер је од раних тридесетих година прошлог века записивао мисли у свеске са црним корицама; одатле наслов. Сачуване су 34 такве свеске, којима је, по филозофовој тестаментарној жељи, намењено да буду завршни томови његових *Сабраних дела*, која ће се уобличити као едиција од укупно 102 тома. Недостаје прва свеска (*Размишљања I*), коју је највероватније уништио сам Хајдегер, а сачувани записи почињу октобра 1931. и окончавају се почетком седамдесетих година. Иако би тако најпре могло да се помисли, ови записи, до *Размишљања XIV* нумерисани, по свом саставу и садржају нису прави филозофски дневник. Међу њима се налазе и лапидарне цртице од реченице-две, као и минијатурни есеји који се простиру на неколико страна. Али ти записи нису ни изданак оног доследно антисистематског мишљења у одломцима, каква је – да се задржим у оквиру немачке филозофије – афористика Ничеа или Адорна. Облик у којем је изражена мисао није неутрална околност, и зато ћу се касније вратити питању о карактеру текста у Хајдегеровим *Црним свескама*.

За читање *Црних свезака* потребно је много и времена и напора, што због њиховог фрагментарног састава, што због ауторовог несвакидашњег мисаоног стила и нове појмовне апаратуре којим је хтео да се одупре устаљеним категоријама и језичким навикама читаве дотадашње филозофије – не избегавајући ни сам пад у клише и индивидуални жаргон – што због пуког физичког обима, јер до сада су у оквиру *Сабраних дела* Мартина Хајдегера изашла прва четири тома ових забелешки (од 94. до 97. тома), на укупно око 1.700 страна. Зато није тешко сагласити се са духовитом примедбом Жана Грондена, једног од водећих представника херменеутичке оријентације у савременој филозофији, да међу онима који говоре о *Црним свескама* постоје они који јесу, као и они који нису читали текст, али имају јасно одређено мишљење о њему. Можда није неочекивано што су ови други кудикамо оштрији у својим оценама и изјавама: Хајдегерови записи из заоставштине су добар повод да се испољи идеолошка коректност.

Недавно је у *Српском књижевном листу* Данило Баста објавио упућен осврт³ на догађаје који су по објављивању Хајдегерових забелешки уследили у стручној јавности, тачније у Хајдегеровом друштву. Председник овог научног удружења Гинтер Фигал, који

118–142. Обухватнији преглед (од краја новембра 2013. до почетка јуна 2016) у: Maik Puzić und Gaëtan Pégny, „Bibliographie zu den Schwarzen Heften”, https://www.uni-siegen.de/phil/philosophie/tagung/bibliographie_zu_den_schwarzen_heften.pdf (6. октобар 2016).

³ Данило Н. Баста, „Антисемитизам у Црним свескама и потрес у Хајдегеровом друштву”, *Српски књижевни лист*, 15/120 (2016), 1 и 3.

је на Универзитету у Фрајбургу држао исту ону катедру за феноменологију и херменеутику као некада Хајдегер, дао је оставку коју је образложио тиме да је био шокиран степеном антисемитизма обелодањеним у *Црним свескама*. На чело Хајдегеровог друштва ступио је Хелмут Фетер, такође угледни професор, који је притом поднео писано саопштење,⁴ свестан осетљивости тренутка и повећане медијске пажње. Његовим ставовима професор Баста посвећује већи део свог осврта, не устручавајући се ни од критичких замерки. У овом контексту, може се поменути и један догађај који је такође у извесној вези са објављивањем *Црних свезака*. Наиме, управа фрајбуршког универзитета је одлучила да после пензионисања професора Фигала више не попуњава његову катедру, већ да установи нову, на нижој позицији – за логику и аналитичку филозофију језика. Стручна филозофска јавност је на то реаговала међународном петицијом са око 3.000 потписника, а универзитетски званичници су порицали везу између ове, наводно још раније (2013) планиране одлуке и објављивања Хајдегерових забелешки из заоставштине. Међутим, тренутак у коме је та одлука саопштена напросто намеће утисак, па био он и погрешан, да таква веза ипак постоји. Катедра о којој је реч није, напослетку, била искључиво Хајдегера; њу је пре њега држао Едмунд Хусерл, оснивач феноменолошке филозофије, који је по доласку нациста на власт био отпуштен са универзитета као покрштени Јеврејин.

Треба одмах јасно рећи две ствари. Прво, да у *Црним свескама* заиста постоје искази који се ни уз најмаштовитију интерпретативну домишљатост не могу разумети другачије до као изрази Хајдегеровог антисемитизма, односно као потврде његове привржености националсоцијализму. И друго, да с обзиром на оно што се и до сада знало о Хајдегеру, ти искази никоме не би требало да буду превише изненађујући. Они суштински не мењају, већ само изоштравају и нијансирају не баш блиставу слику коју смо и до сада могли да стекнемо о личности овог филозофа и његовом политичком ангажману.⁵ Због тог ангажмана, уосталом, после Другог светског рата, у оквиру процеса денацификације, било му је на неколико година, до марта 1949, забрањено да објављује и предаје. Ништа изузетно; сличним мерама су кажњени многи други немачки про-

⁴ Текст саопштења дат је на: <http://www.heidegger-gesellschaft.de/anklaenge/stellungnahme-des-vorsitzenden-der-martin-heidegger-gesellschaft/> (10. октобар 2016).

⁵ Читаоцу у Србији одавно су доступне књиге: Слободан Жуњић, *Мартићин Хајдегер и националсоцијализам: документи и интерпретације*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад 1992. и Виктор Фаријас, *Хајдегер и нацизам*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 1994. (Прво издање Фаријасове књиге изашло је 1987. на шпанском, а убрзо су се појавили преводи, али и озбиљни приговори његовом приступу и интерпретацијама.)

фесори блиски нацистима, а међу њима и три од четири Хајдегерови наследника на функцији ректора фрајбуршког универзитета у периоду 1934–1945, који су били ватрене присталице нацизма.

Чињеница је да је Хајдегер био, макар и накратко, само годину дана, укључен у нацистички програм „глајхшалтовања” немачких универзитета⁶ и да је у својим забелешкама изрицао антисемитске ставове; та чињеница се сада може интерпретирати и релативизовати на различите начине, могу се, на пример, тражити специфичности његовог схватања националсоцијализма, укључујући и бројне критичке ноте (бројније од антисемитских!), може се указивати на његово удаљавање од NSDAP већ од 1934, или најкасније 1936. године (иако је члан остао до 1945, односно до самог краја), могу се у његовом антисемитизму препознавати метаисторијски мотиви уместо расних, а могуће је и позвати се на његове истакнуте јеврејске студенте као потврду да у личним односима није био оптерећен расистичким предрасудама (Хана Арент, Карл Левит, Херберт Маркузе, Ханс Јонас)... Легитимно је и оно што чини Фон Херман, некадашњи Хајдегеров асистент, када тврди да цигло 13 места, која у збиру захватају око две и по стране, на којима се у *Црним свескама* појављују антисемитски мотиви, није довољно за одбацивање Хајдегеровог мишљења у целини, те да такав покушај не може да се оправда филозофском аргументацијом, него представља идеолошко-политички говор.⁷

Сва та питања, сама по себи занимљива и вредна труда да се на њих нађе одговор, одлазе у други план пред питањем које ћу формулисати овако: да ли заиста сенка Хајдегерове *личности* пада и на његову *филозофију*? О овом питању постоје веома различита мишљења, од оних који су спремни да сваки Хајдегеров спис виде као израз његовог нацизма, до оних који би да раздвоје дело и личност аутора. Да ли је његова филозофија, како то мисли приређивач до сада објављених *Црних свезака* Петер Травни, контаминирана његовим расним предрасудама и политичким погледима – заправо слепилом? Потврдан одговор на ово питање⁸ налагао би преиспи-

⁶ О Хајдегеру као ректору в. Alfred Denker und Holger Zaborowski (hrsg.), *Heidegger und Nationalsozialismus II, Heidegger-Jahrbuch 5* (2009).

⁷ Friedrich-Wilhelm von Herrmann, „The Role of Martin Heidegger’s Notebooks within the Context of His Oeuvre”, у: Ingo Farin and Jeff Malpas (eds.), *Reading Heidegger’s Black Notebooks 1931–1941*, Cambridge, MA: The MIT Press, 2016, 91. и д.

⁸ У приказу *Црних свезака*, Ричард Волин, један од најоштријих Хајдегерових критичара, проналази неколико тачака у којима повезује важне мисли Хајдегерове филозофије са антисемитским представама; на пример, да Јевреји, као бездомни, *неукорењени* и космополити, заштравају тенденције читавог нововековља и представљају супротност Хајдегеровом захтеву за укоренеошћу и стајањем на (своје) тлу [Bodenständigkeit]; они су за њега главни носиоци духа калкулабилности и *сјрављања* [Machenschaft], што су манифестације

тивање Хајдегерових радова, почев са онима из прве половине тридесетих година прошлог века, када је његова веза са Хитлеровом партијом била несумњива, па до краја живота, али и оних писаних раније, јер представљају важне етапе у генези филозофових схватања и можда су делимично одговорни за садржај тих схватања. *Биће и време*, по овој сугестији, иако је објављено још 1927. године, не може да буде изузето из мисаоног карантина у коме би Хајдегерово дела морала да буду тестирана на смртоносне вирусе нацизма и антисемитизма. Али ту није крај; ако се посматра далекосежно, морала би да на сличан начин буде преиспитана и читава савремена филозофија, у оној мери у којој је на њене токове утицао мислилац из Шварцвалда. Јер, „контаминација” се можда није ограничила на само једно дело и само једног аутора. Можда савремено мишљење стоји у некој чудној, тајној вези са једним од највећих мрачних места читаве историје, оличеним у нацистичкој Немачкој, њеном вођи и његовим што заведеним, што присиљеним, што вољним следбеницима, и машинеријом деструкције коју су покретали. У том истраживању се не сме изгубити из вида да корени европског антисемитизма свакако нису у Хајдегеровом мишљењу, и да је, управо супротно од тога, *његов* антисемитизам израстао из ускогруде културне атмосфере ондашњег немачког народњаштва, додатно храњеног осећањем понижења после пораза у Првом светском рату, вредносном дезоријентацијом карактеристичном за друштва двадесетог века и потребом да се превазиђе акутна економска и социјална криза. Исто тако, да немачки антисемитизам, мада је био најзлоћуднији и развио се у читав један поредак зла, ни у ком случају није једини европски антисемитизам. Ове примедбе нису ту да умање Хајдегеров активни допринос одржању тог зла, јер он је као ректор фрајбуршког универзитета учествовао у гушењу академских слобода и наметању националсоцијалистичке идеологије.

И у *Црним свескама* се види да од *покрејта* он испрва не очекује ништа мање него учешће у „новом почетку”,⁹ у обнови западног човека,¹⁰ а то је за Хајдегера пре свега обнова мишљења и филозофије, повратак пресократском питању о бићу, па тек онда обнова

технолошки оријентисане модерне цивилизације и пада западног мишљења; большевичка Русија (не и Русија као таква), Сједињене Америчке Државе и Енглеска, као отеловљења *с’рављајуће* односа према свету, изрази су „светског јеврејства” итд. Richard Wolin, „National Socialism, World Jewry, and the History of Being: Heidegger’s Black Notebooks”, *Jewish Review of Books* (Summer 2014); <http://jewishreviewofbooks.com/articles/993/national-socialism-world-jewry-and-the-history-of-being-heideggers-black-notebooks/> (9. октобар 2016).

⁹ GA 95, 408. (Наводи из *Црних свезака* означени су бројевима тома и стране.)

¹⁰ GA 95, 96.

у смислу социјално-историјских односа. Већ на једној од почетних страна *Црних свезака* стоји (програмски) усклик: „Почетак и нови почетак филозофије!”¹¹ И као што је за њега читава историја метафизике, од Платона наовамо, историја заборава бића, тако и у светској историји после Грка он не види други историјски народ сем Германа, на којима је, дакле, судбински терет „новог почетка”.¹² Истина, *Црне свеске* сведоче и о несумњивом удаљавању од покрета, и садрже став да је националсоцијализам „варварски принцип”¹³ и да такође припада справљајућој технолошкој цивилизацији, која је главна мета Хајдегерове критике.

Али *Црним свескама* не мора да се приступи само из угла који обелодањује пад њиховог аутора као човека и као мислиоца. Разматрање тематских оквира Хајдегерових записа, њиховог облика и поступка, помогло би нам да их лакше лоцирамо у целини његовог мишљења и да прецизније одредимо њихов основни карактер. Тај задатак је, наизглед, олакшан тиме што у *Црним свескама* постоје регистри. Ствар се знатно компликује када сазнамо да је регистре сачинио сам Хајдегер, као и да у својим објављеним делима то није чинио. Одатле следи неколико закључака: да су *Црне свеске* од почетка биле намењене објављивању и да, према томе, не могу да буду описане као мислиочев приватни терен за тестирање идеја пре него што буду укључене у нове текстове; затим, да су му оне биле важне, можда важније од многих публикованих дела; и коначно, да је Хајдегер желео да у извесном смислу усмери будућег читаоца тих записа.

Фрагментарни текст *Црних свезака* укључује бројна понављања и варирања истих мотива. То је и разумљиво, утолико што Хајдегер упорно преиспитује одређени круг питања, не сматрајући да долази до коначног одговора на њих, већ пре до осветљавања питања из измењеног контекста. Међу та питања улазе: заснивање и карактер мишљења повести бића [seinsgeschichtliche Denken] као не-метафизичког, истина бића, догађај [Ereignis] као начин самооткривања ове истине, нови почетак, судбина Запада и западњачког мишљења, Немци и немство, универзитет, култура и друго. То што епохалну кризу жели да реши мишљењем, из угла Хајдегерове филозофије није идеалистичка илузија, пошто он сматра да корен кризе Запада лежи у заборава бића, односно у пренебрегавању онтолошке диференције бића (Sein; Хајдегер ову реч отпри-

¹¹ GA 94, 7.

¹² GA 95, 186; в. такође GA 94, 27: „Само Немац може изворно да пева и искаже биће.” Хајдегер није први који изједначава Немца и филозофа. Пре њега је то чинио Фихте, у *Писмима немачкој нацији*.

¹³ GA 94, 194.

лике од 1934. пише као *Seyn*) и бивствујућег [*Seiendes*].¹⁴ Научно-технолошка западна цивилизација почива на замењивању бића неким бивствујућим; тај њен метафизички грех је уједно и разлог њеног неминовног пада. Посебан тематски слој припада Хајдегеровом коментарисању сопствених објављених списа, који обрађују иста ова питања. Највише фрагмената је посвећено књизи *Биће и време*, и у њима је филозоф најизричитији у оценама, почев од оне да је та књига „несавршен покушај да се поново постави питање о бићу”.¹⁵ Преокрет у Хајдегеровом мишљењу, очевидан у новој појмовности активираној у делима која објављује током тридесетих година, свакако је мотивисан и свешћу да је позиција *Бића и времена* ипак остала без успеха у настојању да превазиђе дотадашњу онтологију, можда баш зато што се користила традиционалном појмовном апаратуром. Још један посебан тематски слој који се може детектовати у *Црним свескама* односи се на Хајдегерово сучељавање са другим филозофима (најбројнија су места на којима се дискутује са Ничеом, а ту су и Декарт, Кант, Шелинг, Хегел, Кјеркегор, Јасперс и други), као и песницима (пре свих реч је о Хелдерлину). Хајдегеру је било веома важно да нагласи, у различитим контекстима, разлику између сопствене позиције и филозофије Карла Јасперса, јер су у јавности и једна и друга означаване истим термином – филозофија егзистенције. Лични односи ове двојице филозофа су прича за себе.

Занимљиво је да су у тексту *Црних свезака* ретки трагови свакодневних послова и односа, импресије о природном амбијенту, белешке о личностима са којима је Хајдегер долазио у додир (изузимајући пар сентименталних записа о мајци и једну узгредну реченицу из 1942. о старијем сину који је тада у војној служби, скоро ништа се не каже о породици), па чак и најзначајнији догађаји у Немачкој или Европи само ретко наилазе на филозофов одговор (рецимо, долазак Молотова у Берлин новембра 1940), а и тада се то дешава махом у закученом, шифрованом виду. Свакако, Други светски рат је толико крупан догађај да га није било могуће игнорисати,¹⁶ и о рату Хајдегер често медитира – али када је реч о актуелним социјалним процесима, а они су у историјском

¹⁴ Уп. GA 96, 79: „Истина бића је основ повести.”

¹⁵ GA 94, 9.

¹⁶ „Избијање рата против бољшевизма” је Хајдегера навело на један од његових најгорих антисемитских излива; као да му није довољно што коментарише изјаве „Јевреја Литвинова” [совјетски политичар, касније амбасадор у Вашингтону], запис је окончао реченицом: „Питање о улози *свейскоџ јеврејсџива* није расно, већ метафизичко питање о врсти човечанства које *йойшџуно невезано* може као светскоисторијски задатак да предузме искорењивање свега бивствујућег”, GA 96, 242.

периоду 1931–1945. били бурни и трагични, он се углавном држи на дистанци, или преводи те процесе на жаргон своје филозофије. Изузеци, наравно, постоје, а најупадљивији међу њима је Хајдегерово често тематизовање питања универзитета, његовог статуса и његове будућности. Записи на ту тему су нарочито бројни у години коју је Хајдегер провео као ректор у Фрајбургу (1933–1934) и непосредно по њеном окончању. Садржај и интонација записа током те године драстично се разликују од каснијих записа. Приказаћу то мало детаљније, између осталог зато што је институција универзитета данас пред сличним изазовима као што су они које Хајдегер (додуше накнадно) препознаје у свом времену: и онда и данас, универзитет је угрожен идеолошки коректним *полюобразовањем* и *необразовањем*.

Прихватање функције ректора Хајдегер коментарише речима у којима се чују тонови колебања и сумње, могуће уз алузију на Сократа у првој реченици: „Притиснут да се прихватим ректората први пут делујем супротно свом унутрашњем гласу. На тој дужности ћу свакако моћи да избегнем ово или оно. За неку изградњу – ако је то уопште могуће – недостају људи.”¹⁷ Колебљивост се, међутим, веома брзо изгубила, и на њено место долазе искази пуни борбеног елана: „Фирер је пробудио једну нову стварност која нашем мишљењу даје прави пут и снагу (...) нови универзитет ће доћи само ако се за њега жртвујемо (...) нова храброст за судбину као основну форму истине.”¹⁸ У то време је за Хајдегера дотадашњи универзитет мртав, или на путу да то постане, када ће га заменили „будућа висока школа васпитања и знања Немаца”.¹⁹ Он упозорава на „опасност од пада универзитета у досадашњи грађански начин функционисања – упркос свом предузетом глајхшалтовању и додатном заузимању политичког чиниоца”.²⁰ То звучи злокобно, баш као и следеће реченице: „Где се налази непријатељ и како је он створен? Одакле напад? Којим оружјем?”²¹ Када је непријатељ тако невидљив и непознат, нема друге него *сѿворити ља*. Хајдегер је у томе био прилично успешан – метафизика, технологија, американизам, большевизам, „светско јеврејство”, хришћанска црква, али и нацистички филозофи Бојмлер и Крик, све се то налази на листи његових противника. После напуштања ректорског положаја интонација се поново мења, а филозоф се повлачи у своју кулу од слоноваче – у стварном животу, била је то брвнара на ободу

¹⁷ GA 94, 110.

¹⁸ GA 94, 111.

¹⁹ GA 94, 125.

²⁰ GA 94, 136–137.

²¹ GA 94, 141.

Тоднауберга на Шварцвалду. Хајдегер осуђује претварање универзитета у стручну школу [Verschulung] зато што се тиме разара свако право знање, а свој ректорски говор са новостворене дистанце оцењује као „међуигру једне велике заблуде”.²² У вокабулару *Црних свезака* се појављују термини „полуобразовање” [Halbbildung] и „необразовање” [Unbildung], много пре него што ће те термине као сигнале своје оштре критике савременог образовања употребити најпре Адорно [Halbbildung], а потом, у 21. веку, Лисман [Unbildung]. Још једну промену тона у Хајдегеровом размишљању о универзитету срешћемо после рата, пошто је удаљен из наставе. Његове реченице постају огорчене и заједљиве, и све су чешћа присећања на тридесете године, уз настојање да тиме истакне оне детаље који му иду у прилог. Нема у његовим речима места за кајање.

Штавише, у последњем до сада објављеном тому *Црних свезака* (97, који обухвата период 1942–1948) налази се и један пасаж који се не може прећутати. Светске ратове Хајдегер схвата као самоуништење западне технолошке цивилизације; тој цивилизацији у основи, по њему, налази се калкулишући и справљајући однос према бивствујућем, а овај однос он повезује са космополитским „јеврејством”. Али читав тај расистички стереотип врхуни у речи да је „врхунац самоуништења у повести досегнут тек кад суштински ’јеврејско’ у метафизичком смислу ступи у борбу против јеврејског”.²³ Реалност ратног пораза Хајдегер преводи у апокалиптичке представе, без иједне напомене о реалности покушаја да се униште Јевреји у Европи. Он, који је етимологију истине објашњавао као супротност заборава, био је спреман да (селективно) заборави.

* * *

Ако нису филозофски дневник, нити припремни радови за дела у настајању, шта су онда текстови у *Црним свескама*? Како да ближе одредимо њихов карактер? Испрва нумерисани, опремљени регистрима, намењени објављивању – а опет тако репетитивни, покаткад нејасни или чак небулозни, веома често хотимично недовршени, са завршним исказима у упитној форми, ови текстови се опиру смештању у оквире стабилних филозофских жанрова. Само на први поглед они асоцирају на састав Ничеових књига. У њима углавном нема оне Ничеове бриге за стил, пажљивог обликовања сваког исказа; нема Ничеове разноврсности, нити брзе дијагностике проблема. Хајдегерове *Црне свеске* своје проблеме

²² GA 94, 198–199.

²³ GA 97, 20.

варирају, продубљују пре него што их проширују, повезују своја питања, ако већ не могу своје одговоре. Оно на шта ми личи њихов текст формулисаћу подсећајући на Платонов аргумент против записивања филозофског логоса: такав, у текст фиксиран логос више не може да се брани. Текст *Црних свезака* личи ми на бележење нефиксираног логоса, на филозофију у непосредном стању, на прототекст – или на *сирову мисао* (при чему у ознаци „сирово” не треба замишљати било какву, поготово не негативну, вредносну нијансу). На слично одређење упућују и изјаве које је сам Хајдегер дао о карактеру својих записа.

„Ова, и сва претходна ’размишљања’ нису ’афоризми’ као ’животна мудрост’, него неупадљиве предстраже и заштитни положаји у целини покушаја једне још неисказиве свести да освоји *īūīī* ка питањима која поново почињу, свести која се, за разлику од метафизичког, назива мишљењем *īovesīī biīā*, јер оно што одлучује није то *īīīā* је представљено и унето у неку грађевину представа, него само *како* се питамо, то што се уопште питамо о бићу.”²⁴ Поред својих црних, *Црне свеске* имају и бројније, блиставе странице.

²⁴ GA 95, 274.